

© Editura EIKON

București, Calea Giulești 333, sector 6
cod poștal 060269, România

Difuzare / distribuție carte: 021 348 14 74
0733 131 145, 0728 084 802
e-mail: difuzare@edituraeikon.ro

Redacția: 021 348 14 74
0728 084 802, 0733 131 145
e-mail: contact@edituraeikon.ro
web: www.librariaeikon.ro, www.edituraeikon.ro

**Editura Eikon este acreditată de
Consiliul Național al Cercetării Științifice (CNCS)**

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Raționalitatea : provocări actuale / coord.: Maria Oprea, Caius-Claudius
Cuțaru ; pref. de Maria Oprea și Caius-Claudius Cuțaru. - București :
Eikon, 2025
Conține bibliografie
ISBN 978-606-49-1423-1

I. Oprea, Maria (coord. ; pref.)

II. Cuțaru, Caius Claudius (coord. ; pref.)

316

DTP: Valerian Susan

Editor: Valentin Ajder

MARIA OPREA
CAIUS-CLAUDIUS CUȚARU
(coordonatori)

RAȚIONALITATEA
PROVOCĂRI ACTUALE

E I K O N

București, 2025

CUPRINS

Prefață7

**I. RAȚIONALITATEA – DIMENSIUNE ESENȚIALĂ
ÎN DISCURSUL FILOSOFIC****Ioan Biriș:** Raționalitatea: natură, concept și forme 15**Ionel Narița:** Principii epistemice 49**Florea Lucaci:** Geniul și perfecțiunea cunoașterii în logica lui Kant81**Cosmin Colțun:** Reperle metateoretice ale raționalității în științele
culturii. Raționalitate și neutralitate axiologică la Max Weber..97**Cristian Gh. Bocancea:** Manifestarea raționalității la vechii stoici ... 117**II. RAȚIONALITATE ȘI LOGICĂ****Marius Dobre:** Raționarea în logica informală145**Paula Tomi:** Raționalitate și bias 163**III. RAȚIONALITATE ȘI SOCIETATE****Matei Șimandan:** Presupozițiile raționalității în
analiza teoriilor instituționale 179**Maria Sinaci:** Principiul raționalității și analiza
situațională popperiană 201**Maria Oprea:** Teoria alegerii raționale și comportamentul social223**Mircea Toboșaru:** Codurile de etică de inginerie (o critică)
și raționalitatea tehnologică 255**Oana Barbu-Kleitsch:** Despre raționalitatea
discursului publicitar de azi 271

IV. RAȚIONALITATE ȘI CULTURĂ

Dumitru Mărcuș: Raționalitatea și creația literară	293
Anton Ilica: Constantin Noica despre René Descartes	319
Caius-Claudius Cuțaru: De la rațiunea divină (logosul divin) la rațiunea umană prin raționalitatea cosmică	335

Prefață

„Două lucruri umplu sufletul cu mereu nouă și crescândă admirație și venerație... cerul înstelat deasupra mea și legea morală în mine” (Kant)

Umanitatea, aflată într-un moment istoric extrem de complex, când schimbarea și impactul tehnologiei asupra societății și, în egală măsură, asupra fiecăruia dintre noi, se exprimă în mod tot mai imperativ, își reevaluează modelele de funcționare, pentru a putea identifica cele mai eficiente modalități de derulare rațională a vieții. Am putea afirma faptul că trăim acum, la scară planetară, o perioadă care marchează și este marcată de un vast evantai de evenimente, de momente de evoluție, de cădere și, în același timp, decădere, în aproape toate sferile existențiale. Poate că suntem chiar „privilegiați” de acest păienjeniș de întâmplări care se extind și cuprind universul individual, precum și pe cel global. La fiecare pas ne invadează fie o nouă invenție, o descoperire științifică revoluționară, dar din cauza căreia suntem, în egală măsură, asaltați de efectele secundare, negative până la catastrofic, ale acestora.

Prinși ca într-o capcană în acest timp care pare că și-a greșit, uneori, sensul, curgerea lină, firească, dinspre trecut, prin prezent, spre viitor, suntem aproape „condamnați” la interogații: care mai este oare sensul vieții, nu cumva această întrebare nu prea mai are vreo relevanță în contextul actual, apoi, ce anume mai stă în puterea noastră, cât și ce mai poate fi predictibil? Când, în orice clipă și oriunde am fi, pare că ne aflăm vulnerabili, lipsiți de orice posibilitate

I.

**RAȚIONALITATEA -
DIMENSIUNE ESENȚIALĂ
ÎN DISCURSUL FILOSOFIC**

RAȚIONALITATEA: NATURĂ, CONCEPT ȘI FORME *RATIONALITY: NATURE, CONCEPT, AND FORMS*

IOAN BIRIȘ

Rațiunea umană se va dezvolta în toate direcțiile (Kurt Gödel)

Raționalitatea ar trebui să fie Steaua Polară a tot ceea ce gândim și facem (Steven Pinker)

Abstract:

The present study has three parts: 1) on the nature of rationality; 2) the concept of rationality; 3) forms of rationality. In the first part, we suggest that the fundamental thesis for understanding the nature of rationality is to consider the process of inference as the essential element of rationality, and on this basis to accept that the nature of rationality is expressed through structured thinking, which is a human uniqueness. Concerning the concept of rationality, we do not propose to offer a new definition, considering that there are already far too many. Our attempt aims to clarify as much possible the contours of this concept, as they emerge from the specialized literature. Finally, in the third part, we insist on the efforts to classify the forms of rationality, with an emphasis on the ways of gradation of rationality and on the understanding in particular of Bayesian-type probabilistic rationality.

Keywords:

The nature of rationality; the concept of rationality; the forms of rationality; process of inference; Bayesian probability

Pentru mulți dintre contemporanii noștri, îndeosebi esești în umanioare, e un motiv de mândrie că am intrat în era post-modernismului. Și asta pentru că post-modernismul nu ne mai „torturează” cu pretențiile raționalității, cu logica stresantă și cu rigorile spiritului științific. „Motivul evident pentru care oamenii evită să urmeze calea

rațiunii este faptul că nu le place încotro îi poartă¹. Admițând cel mult o raționalitate „slabă”², unii post-moderni își propun o depășire și chiar o distrugere a raționalismului, susținând tot soiul de relativisme în legătură cu adevărul, cu știința și cu obiectivitatea, cu cerințele epistemologice și axiologice, în general cu raționalitatea.

Am asistat în ultimele decenii la un adevărat asalt al relativismului, al pluralismului, sociologismului și anarhismului etc. asupra raționalismului științific tradițional, dar și la un asalt al istoricismului, hermeneuticismului și al post-modernismului asupra fundamentelor raționalismului³. Desigur, aceasta și pe un fundal în care, din păcate, progresul din științele sociale cunoaște destule aspecte neacoperite încă privind modelele de comportament rațional folosite în economie, în teoria politică sau în etică, făcând loc paradoxelor, iar în științele cognitive s-a înaintat foarte încet către descoperirea fundamentelor logico-formale. Se rămâne, astfel, cu o imagine⁴ a raționalității ca o mică insulă în oceanul iraționalității.

Cu toate acestea sau tocmai împotriva acestor asalturi raționalitatea revine⁵ și trebuie să revină, căci ea se cere apărată ca un ideal care reprezintă ceea ce este mai bun în civilizația noastră⁶, un ideal care se cere reafirmat din când în când, așa cum își propun și studiile din prezentul volum. Deoarece, asemenea crezului lui Hilbert⁷, în

¹ Steven Pinker, *Raționalitatea*, traducere din engleză de Dan Crăciun, Editura Publica, București, 2021, p. 346.

² Vezi și Ioan Biriș, „Înapoi la raționalitate! Raționalitate tare și raționalitate slabă: de la Condorcet la Arrow”, în volumul Petru Iluț (coord.), *Dragoste, familie și fericire. Spre o sociologie a seninătății*, Editura Polirom, Iași, 2015.

³ Daniel Andler, Parthasarathi Banerjee, Mahasweta Chaudhury, Olivier Guillaume (eds.), *Facets of Rationality*, Sage Publications, New Delhi/Thousand Oaks/London, 1995, p. 7.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*.

⁶ John Kekes, *A Justification of Rationality*, State University of New York Press, New York, 1976, p. XIII.

⁷ Piergiorgio Odifreddi, *Dumnezeul logicii. Viața genială a lui Kurt Gödel, matematicianul filosofiei*, traducere din italiană de Liviu Ornea, Editura Polirom,

locul nesăbuitului *ignorabimus*, ar trebui să fim călăuziți mereu de gândul lui *wir müssen wissen, wir werden wissen* (trebuie să știm și vom ști), gând săpat și pe piatra de mormânt a marelui raționalist și formalist. La urma urmei, lupta pentru raționalitate se impune a fi asumată tocmai de către cei care se ocupă cu filosofia, întrucât arhicunoscuta și declarata semnificație a iubirii de înțelepciune este în realitate iubire de raționare și de raționalitate⁸, problema raționalității fiind problema filosofiei însăși. Să nu uităm – ne îndeamnă Robert Nozick – că raționalitatea a fost fixată, încă de grecii antici, drept nota distinctivă a umanului (omul ca animal rațional), fiind așadar o componentă crucială a imaginii de sine a speciei noastre, nu doar un instrument de cunoaștere sau de ameliorare a vieții. Iată de ce, „cu toate vulnerabilitățile rațiunii noastre, imaginea noastră despre viitor nu trebuie să fie un robot care emite la nesfârșit pe Twitter *fake news*. Arcul cunoașterii este lung și înclină spre raționalitate. Nu trebuie să pierdem din vedere câtă raționalitate există în jur”⁹.

1. Despre natura raționalității

Așa după cum subliniază și Steven Pinker, la întrebarea „ce este raționalitatea?” ar trebui să începem cu începutul¹⁰, adică e nevoie să pornim de la o definiție. Din păcate, ca în multe alte cazuri, termenul de „raționalitate” trimite la prea multe semnificații, urmarea fiind aceea că nicio definiție nu mulțumește, iar dicționarele nu reușesc de regulă să ocolească circularitatea banală că raționalitatea este „ceea ce are rațiune”!

Iași, 2020, p. 117.

⁸ Robert Nozick, *The Nature of Rationality*, Princeton University Press, Princeton/New Jersey, 1993, p. XI.

⁹ Steven Pinker, *Raționalitatea*, p. 370.

¹⁰ *Ibidem*, p. 58.

Unii cercetători ai domeniului încearcă să explice raționalitatea pornind de la ceea ce ar putea constitui sursele de raționalitate, adică să răspundă la întrebarea în ce anume constă natura raționalității. În acest sens, de exemplu, într-un studiu relativ recent al lui Robert Audi¹¹, ni se propune să luăm în calcul principalele surse clasice de bază („clasice” în sens de teoria facultăților de cunoaștere): percepția, memoria, conștiința și rațiunea. Percepția, de pildă, mă încredințează rațional la un moment dat că este ora zece, pentru că atâta arată ceasul meu¹². Această încredere perceptuală poate fi rațională dacă eu îmi amintesc cum să citesc ceasul, ceea ce înseamnă că adjectivul „rațional” nu funcționează uneori în mod independent de facultatea memoriei. În calitatea ei de sursă de cunoaștere, memoria este o sursă de bază a raționalității teoretice, dar și a actelor de justificare. La rândul ei, conștiința înțeasă ca „lume interioară”, ne asigură accesul la gândire, respectiv la aspectele raționale. Iar rațiunea, mai precis raționarea, atunci când permite inferențe (fără a face apel la memorie), produce enunțuri care sunt considerate raționale¹³ (fără a susține că nu se pot face și greșeli, în cazurile în care sunt inferate concluzii incorecte).

Cu toate că gândirea umană, îndeosebi în Occident – remarcă Abraham A. Moles – s-a străduit să obțină tot mai multă precizie, ființa umană nu este numai rațională, ci comportamentul său este mai degrabă un amestec de gândire rațională (adică gândire semantică, denotativă, deductivă, logică) și de impulsuri iraționale (sau poate mai bine spus din afara raționalului)¹⁴. Lucrurile stau așa, crede Moles, deoarece creierul uman are „două etaje”, primul fiind constituit din

¹¹ Robert Audi, „Theoretical Rationality. Its Sources, Structure, and Scope”, în vol. Alfred R. Mele, Piers Rawling (eds.), *Rationality*, Oxford University Press, New York, 2004.

¹² *Ibidem*, p. 19.

¹³ *Ibidem*, p. 25.

¹⁴ Abraham A. Moles, *Les sciences de l'imprécis*, Éditions du Seuil, Paris, 1995, p. 27.

ceea ce specialiștii au numit „paleo-encefal”, adică un fel de „creier profund” moștenit din evoluție și responsabil de percepția imediată și de reacțiile rapide la acțiunea stimulilor; iar al doilea etaj este format din ceea ce numim de obicei „creier”, dar care este o parte nouă, distinctă de precedentă, respectiv o parte recentă din evoluția genetică, numită uneori ironic drept „creier de lux”¹⁵, care este responsabil de ceea ce calificăm raționalitate și gândire științifică. Atunci, conchide Moles, și logica este un „lux al gândirii”, un lux destul de costisitor în biți/secundă, căci e nevoie de timp pentru a „reflecta”, pentru a produce deducții în lanț și alte operații numite raționale.

În ultimii ani, apelul la studiul creierului pentru a explica raționalitatea a devenit tot mai insistent. Acest apel a fost încurajat mai ales de rezultatele promițătoare obținute din analogia creier – computer. Numai că analogia nu este completă. Dacă primele teorii despre luarea deciziilor se bazau pe ipoteza că oamenii sunt actori raționali, observațiile de mai târziu nu confirmă în întregime această ipoteză. Deoarece „creierul – subliniază David Eagleman – este alcătuit din rețele multiple, concurente, fiecare având propriile obiective și dorințe. Când te gândești dacă să devorezi sau nu înghețata, unele rețele din creier doresc zahărul; alte rețele votează împotriva acestuia, din pricina unor considerații pe termen lung legate de propriul aspect; alte rețele sugerează că ai putea să mănânci înghețata dacă îți promiți că mâine mergi la sală. Creierul este ca un parlament neural, alcătuit din partide politice rivale care se luptă să fie la cârma statului. Uneori iei hotărâri în mod egoist, alteori dai dovadă de generozitate, alteori de impulsivitate și alteori gândești pe termen lung. Suntem ființe complexe pentru că suntem alcătuiți din multe imbolduri care vor să dețină controlul”¹⁶.

Pentru ipoteza computațională a creierului nu este importantă latura biologică, ci calculele pe care acesta le poate face. Dar știința

¹⁵ *Ibidem*, pp. 28-29.

¹⁶ David Eagleman, *Creierul. Povestea noastră*, traducere din engleză de Elena Ciocoiu, Editura Humanitas, București, 2018, p. 104.

creierului nu are încă un răspuns final la întrebarea dacă această ipoteză este validă sau nu. Dacă materia biologică, ne spune același Eagleman, are un element special nedescoperit până acum, atunci rămânem cu biologia noastră, ipoteza fiind contrazisă. În schimb, dacă ipoteza este corectă, rezultă că mintea umană poate trăi într-un computer¹⁷. Ceea ce înseamnă că mintea noastră nu are nevoie neapărat de un suport biologic.

Se va putea construi o inteligență artificială rațională (bazată pe calcul) și conștientă în același timp? Robotul umanoid iCub a fost proiectat și realizat să învețe precum un copil de doi ani, adică are ochi, urechi și senzori de mișcare, interacționând cu mediul și învățând diferite lucruri. Dacă unui iCub îi prezinți un obiect nou și îl numești („acesta este o minge roșie”), programul robotului va face legătura între imaginea vizuală și eticheta verbală, iar data viitoare îți va răspunde că acest obiect este „o minge roșie”¹⁸. Procesul fundamental este acela al interacțiunii, pe baza căruia robotul adaugă mereu informații în baza sa de date, învățând continuu, uneori poate să mai și încurce lucrurile, dar le corectează ulterior.

Revenind însă la perspectiva filosofică asupra raționalității și asupra raportului creier – minte, este important să ne întrebăm cum se face că anumite opinii sau credințe ale noastre pot fi considerate raționale. Un filosof al minții ca John Searle dă la un moment dat următorul exemplu. Percepția lui Jones că în acest moment plouă determină în mintea sa credința rațională că plouă și, în consecință, dacă trebuie să plece în timp ce plouă, pentru a nu se uda trebuie să-și ia o umbrelă, acesta fiind un comportament rațional. Pentru a explica astfel de credințe raționale, observă Searle, teoreticienii au inventat un „dispozitiv tehnic” numit „propoziția lui Ramsey”¹⁹ (după numele inventatorului). În loc de „credința că plouă” punem un „x”,

¹⁷ *Ibidem*, p. 190.

¹⁸ *Ibidem*, p. 191.

¹⁹ John R. Searle, *Mintea. Scurtă introducere în filosofia minții*, traducere din engleză de Iustina Cojocaru, Editura Herald, București, 2013, p. 77.

apoi utilizăm un cuantificator existențial „există un x, astfel încât”. „Așadar, scrie Searle, urmează de aici că «există un x, astfel încât percepția că acum plouă determină x, iar x alături de dorința de a nu se uda determină comportamentul de a purta o umbrelă»”²⁰.

Conform acestei explicații, o credință rațională poate fi orice stare mentală care nu se definește prin trăsături intrinseci, ci prin relații (cauzale, susține Searle), relații care constituie însăși funcția lor. De aici până la funcționalismul computațional (ca inteligență artificială în sens tare) nu a mai fost decât un mic pas, creierul ajungând să fie considerat un computer digital, iar mintea umană programul computerului. S-a instituit astfel o teribilă analogie²¹: mintea este pentru creier ceea ce este programul pentru hardware!

MINTE	=	PROGRAM
-----		-----
CREIER		HARDWARE

Pe baza acestei analogii, inteligența artificială în sens tare – crede Searle – ne spune că respectivul computer nu doar simulează că are o minte, ci el are „literalmente o minte”. Dar e vorba de o minte aidoma celei umane? Pentru a răspunde la o întrebare atât de dificilă, John Searle a imaginat prin anii '80 din trecutul secol un experiment mental cu numele „Argumentul Camerei Chinezești”. Pe scurt, să ne imaginăm că cineva, o persoană, este încuiată într-o cameră și i se transmit printr-o mică deschizătură întrebări scrise numai în chineză, persoana necunoscând limba chineză. Dispune însă în acea cameră de o bibliotecă unde sunt cărți care oferă instrucțiuni pentru utilizarea simbolurilor chineze. Urmând pașii din instrucțiuni, persoana poate grupa simbolurile, le scrie pe bucata de hârtie și le înapoiază prin deschizătură. Persoana din afară, care primește răspunsurile și cunoaște limba chineză, va cunoaște mesajul și sensul acestuia.

²⁰ *Ibidem*, p. 78.

²¹ *Ibidem*, p. 80.

Persoana dinăuntru nu înțelege însă nimic, ea a urmat doar un set de instrucțiuni.

Cam așa ceva, susține Searle, se întâmplă și în computer. Totul se petrece algoritmic, simbolurile sunt manipulate precum în cazul persoanei din Camera Chinezească, fără ca programul să înțeleagă ceva cu sens și semnificație. Iată de ce, va concluziona Searle, creierul nu poate fi redus la un computer, pentru că întotdeauna în creier rămâne un rest neexplicat. Am avea nevoie de un fel de „creieroscop” (*brainoscope*)²², de un instrument mintal care să surprindă aspectele calitative ale conștiinței la nivel de persoană întâi, pentru a nu se pierde sensurile.

Raționalitatea pare însă a fi puternic legată de ceea ce uneori se numește „gândirea structurată”, care este o unicitate umană²³. Această gândire structurată a permis planificarea etapizată (acțiune tipică rațională), căutarea insistentă a coerenței, având ca rezultat stabilirea de tipare acolo unde uneori nici nu se bănuiește, realizările logice impresionante, gândirea critică și multe alte funcții intelectuale superioare. Între instrumentele intelectuale ale gândirii raționale, corecte – subliniază și Steven Pinker – se numără logica, gândirea critică, dar și probabilitatea, corelația și cauzalitatea²⁴, raționalitatea fiind, metaforic spus, un fel de „trusă de unelte cognitive”²⁵. Miezul raționalității îl constituie logica, așa cum apreciază mulți analiști, prototipul inferenței raționale fiind silogismul²⁶.

Nu e de mirare atunci că studiul raționalității s-a transformat într-un subiect din ce în ce mai tehnic. Căci, așa cum remarcă unul dintre cei mai subtili observatori ai fenomenului, e vorba de Robert

²² *Ibidem*, p. 134.

²³ William H. Calvin, *O scurtă istorie a minții*, traducere din engleză de Carmen Strungaru, Editura Humanitas, București, 2021, p. 149.

²⁴ Steven Pinker, *Raționalitatea*, p. 13.

²⁵ *Ibidem*, p. 23.

²⁶ *Ibidem*, p. 30.

Nozick²⁷, logica deductivă a fost convertită de către Frege în elaborare tehnică; teoria probabilității s-a transformat în teorie formală de inferență statistică; matematizarea a permis formularea de reguli de acceptare în logica inductivă; teoria acțiunii raționale și a deciziei, dezvoltată în secolul XX de către matematicieni, economiști, statisticieni și filosofi, este aplicată acum în contexte teoretice și practice foarte variate, cum este cazul interacțiunilor strategice raționale, al teoriei jocurilor, al alegerilor raționale ori al fenomenelor microeconomice și politice etc.

În toate aceste domenii, atrage atenția Nozick, secolul XX a produs noi teorii și rezultate într-un mod dramatic, iar unele dintre ele nu pot fi înțelese și apărute fără ajutorul unor instrumente tehnice²⁸. Totodată, un merit al demersului acestui autor este și faptul că el propune includerea elementelor simbolice în analiza raționalității, subliniind rolul utilității simbolice, al semnificației simbolice care nu este evidentă de fiecare dată pentru alegerile sau acțiunile raționale. Mai mult, ne spune Nozick, conexiunile simbolice²⁹ între acțiuni joacă un rol central în luarea deciziilor (inclusiv a celor cu caracter etic), fiind uneori mai importante decât conexiunile aparent cauzale.

2. Conceptul de raționalitate

Unui mare raționalist cum era Bertrand Russell îi plăceau, după propriile mărturisiri, precizia și contururile limpezi, urând, în același timp, imprecizia cețoasă. Mereu precis și clar în aproape toate abordările, marele filosof și logician avea și suficient umor când afirma că – luând în serios afirmația că „omul este un animal rațional” – avea să constate, după o lungă viață, că deși a căutat cu ardoare dovezi pentru celebra aserțiune, din păcate nu a avut norocul

²⁷ Robert Nozick, *The Nature of Rationality*, p. XIII.

²⁸ *Ibidem*, p. XVI.

²⁹ *Ibidem*, p. 27.